

The Position of Decisive Oath in Proof of Causation in The Alternative Cause

Vahed Khazaei¹, Bizhan Haji Azizi^{*2}, Feizollah Jafari³

1. Ph.D. Student in Private law, Faculty of Human Sciences, Bu-Ali Sina University, Hamadan, Iran.

Email: v110kh135@gmail.com

2. Associate Professor, Department of Private Law, Faculty of Human Sciences, Bu-Ali Sina University, Hamadan, Iran.

*. **Corresponding Author:** Email: haji598@basu.ac.ir

3. Assistant Professor, Department of Private Law, Faculty of Human Sciences, Bu-Ali Sina University, Hamadan, Iran.

Email: jafarilaw@yahoo.com

S.D.I.L.
The SD Institute of Law
Research & Study

Publisher:
Shahr-e Danesh
Research And Study
Institute of Law

Article Type:
Original Research

DOI:
10.48300/JLR.2022.335215.2012

Received:
15 March 2022

Accepted:
17 May 2022

Published:
6 September 2023

A B S T R A C T

One of the indisputable principles of jurisprudence and law is the need to compensate the damages caused to others. If the damage is caused by nonperformance of contractual obligations, the basis of the lawsuit are the rules of contractual liability and if there is no agreement between the parties, the rules of tort will prevail over the relations between the parties. According to the general rules, proving the elements of tort is necessary and incumbent on the injured party. One of the evidences for proving a claim is an oath, and one of the types of oath is a decisive oath, which, if the conditions are met and the relevant rules are observed, can be invoked in a civil liability lawsuit to prove the elements of the claim. In cases where the infliction of bodily or financial damage is caused by alternative causes, sometimes the injured party does not have the

Copyright & Creative Commons:

© The Author(s). 2021 Open Access. This article is licensed under a Creative Commons Attribution Non-Commercial License 4.0, which permits use, distribution and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited. To view a copy of this licence, visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>.

ability and requirement evidences to prove the causation and the probability of taking an oath and playing a role is much higher than other cases. The method of this research is descriptive-analytical. Regarding the role of decisive oath in proof of causation, there are many different opinions that it seems appropriate that taking an oath by the defendant or the accused as the cause of the termination of the causation and his innocence and, in the end, if a person cannot be held liable for damages, it must be ordered to pay damages from the public budget.

Keywords: Tort, Causation, Alternative Cause, Decisive Oath, Evidences of Proof.

Excerpted from the Ph.D. thesis entitled " Criteria for determining the relationship of causation in civil liability (a comparative study of Iranian, American and international laws", Bu-Ali Sina University, Faculty of Literature and Humanities..

Funding: The author(s) received no financial support (funding, grants, and sponsorship) for the research, authorship, and/or publication of this article.

Author contributions:

Vahed Khazaei: Project administration, Writing - Original Draft, Writing - Review & Editing, Investigation, Resources, Validation, Conceptualization, Methodology.

Bizhan Haji Azizi: Project administration, Writing - Review & Editing, Investigation, Resources, Validation, Conceptualization, Methodology.

Feizollah Jafari: Writing - Review & Editing, Investigation, Resources, Validation, Methodology.

Competing interests: The authors declare that they have no competing interests.

Citation:

Khazaei, Vahed, Bizhan Haji Azizi & Feizollah Jafari. "The Position of Decisive Oath in Proof of Causation in The Alternative Cause" *Journal of Legal Research* 22, no. 54 (September 6, 2023): 375-400.

E x t e n d e d A b s t r a c t

One of the indisputable principles and rules of jurisprudence and law is the need to compensate the damages caused to others. If the damage is caused by non-fulfillment of contractual obligations, the basis and Documentary of the lawsuit are the rules of contractual liability and if there is no agreement between the parties on the matter, the rules of tort will prevail over the relations between the parties. According to the general rules, proving the elements of tort for claiming damages, by resorting to evidence to prove the claim and the rules governing them, is necessary and incumbent on the injured party. One of the evidences for proving a claim is an oath, and one of the types of oath is a decisive oath, which, if the conditions are met and the relevant rules are observed, can be invoked in a civil liability lawsuit to prove the elements of the claim. In cases where the infliction of bodily or financial damage is caused by alternative causes, sometimes the injured party does not have the ability and requirement evidences to prove the causation between the infliction of damage with one of the alternative causes and the probability of taking an oath and playing a role is much higher than other cases. In this research, the role of decisive oath in establishing a causation and the many and different opinions presented in this regard have been investigated by descriptive-analytical method. The oath is one of the evidences of proof in legal and criminal lawsuits that can be invoked only in bodily and financial damages. One type of oath is a decisive oath. Different views have been expressed on the nature of the decisive oath. Some liken the request for an oath and its rejection to a settlements of account, Others consider the decisive oath as a settlements of account or something similar and Others have considered it a conditional release from the obligation of the claimed right and some have considered swearing to be aided by conscience and religious beliefs in support of rights that the rightful owner, for whatever reason, cannot prove and declared the basis of the obligation to refuse to take the oath to ensure the administration of justice and related to the legal order; but it seems that, given that the nature of the oath is news, it cannot be of a compositional nature, such as settlements of account, as a settlements of account and conditional acquittal; rather, the oath is a method of the realization of justice and the chapter of hostility which the claimant, who lacks other evidence, can use as a last resort to substantiate his claim. One of the solutions offered to determine the person responsible for compensation in the presumption of an alternative cause is a decisive oath. According to articles 477 to 484 of the Islamic Penal Code adopted in 1392, If the damage is caused by the alternative causes, the origin of the alternative causes was not the confession of the alternative causes, and there are no conditions of judicial presumption confirming the allegation, the plaintiff in a civil case or a private plaintiff in a criminal case

can take an oath of the alternative causes. In these circumstances, a causation is assumed between the alternative causes and the damage and merely taking an oath or refusing to do so has no effect on the said presumption because it cannot lead to the dissolution or annulment of the alternative causes; rather, the combination of taking an oath by some and the refusal of others dissolves the alternative causes and changes and eliminates it in the case of those taking the oath, the presumption of causation in their favor; except in the crimes of murder, which the legislator, based on the fatwa of the Supreme Leader of the Islamic Revolution, considered the swearing in as the cause of the annulment of the causation that this detail can be considered and criticized. Imposing damages on those who take the oath and on the abstainers whose refusal is due to uncertainty about their innocence or responsibility, and who are willing to take an oath based on uncertainty about their innocence and responsibility and there is a customary possibility of accepting their claim that they are not sure of their innocence and responsibility, it seems against justice. In such cases, it is better to impose damages on the public budget if there is no one left to pay the damages, so that we can be sure that no innocent person has been wronged; as in many other cases, the public budget has been held liable for damages. The fact is that in all the solutions offered to determine the person responsible for the compensation on alternative cause presumption; is somewhat opposed to alternative causes; therefore, we should seek to find a solution that, on the one hand, has the highest probability of success in determining the real cause of the accident, and on the other hand, has the least social, family, etc. harm, and this matter requires the intellectual and practical integration of specialists in various knowledges, including law, criminology, sociology, psychology, etc.

جایگاه سوگند قاطع در احراز رابطه سبیت در سبب مجمل

واحد خزائی^۱، بیژن حاجی عزیزی^{۲*}، فیض الله جعفری^۳

۱. دانشجوی دکترای حقوق خصوصی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران.
Email: v110kh135@gmail.com
۲. دانشیار، گروه حقوق خصوصی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران.
Email: haji598@basu.ac.ir
۳. استادیار، گروه حقوق خصوصی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران.
Email: jafarilaw@yahoo.com

چکیده:

یکی از اصول و قواعد مسلم فقهی و حقوقی، لزوم جبران خسارات وارد شده به دیگران است. در صورتی که خسارت وارده ناشی از عدم اجرای تعهدات قراردادی باشد، مبنا و مستند دعوی، قواعد مسؤلیت قراردادی است و چنانچه بین طرفین در خصوص موضوع، قراردادی نباشد، قواعد مسؤلیت مدنی قهری بر روابط طرفین حکم فرما خواهد بود. بر اساس قواعد عام، اثبات و احراز ارکان مسؤلیت مدنی جهت مطالبه خسارت - با توسل به ادله اثبات دعوی و قواعد حاکم بر آنها - ضروری و بر عهده زیان دیده است. از جمله ادله اثبات دعوی، سوگند و یکی از اقسام سوگند، سوگند قاطع است که در صورت وجود شرایط مقرر و با رعایت قواعد مربوطه، می‌توان در دعوی مسؤلیت مدنی جهت اثبات ارکان دعوی به آن استناد نمود. در مواردی که ورود خسارت بدنی یا مالی ناشی از اسباب مجمل باشد، گاهی زیان دیده توانایی و ادله لازم جهت اثبات رابطه سببیت بین ورود خسارت با یکی از اطراف علم اجمالی را در اختیار ندارد و احتمال

کپی رایت و مجوز دسترسی آزاد:

کپی‌رایت مقاله در مجله پژوهش‌های حقوقی نزد نویسنده (ها) حفظ می‌شود. کلیه مقالاتی که در مجله پژوهش‌های حقوقی منتشر می‌شوند یا دسترسی آزاد هستند، مقالات تحت شرایط مجوز Creative Commons Attribution-Non-Commercial License 4.0 منتشر می‌شوند که اجازه استفاده، توزیع و تولید مثل در هر رسانه‌ای را می‌دهد، به شرط آنکه به مقاله استناد شود. جهت اطلاعات بیشتر می‌توانید به صفحه سیاست‌های دسترسی آزاد نشریه مراجعه کنید.

پژوهش‌کده حقوق

نوع مقاله:
پژوهشی

DOI:

10.48300/JLR.2022.335215.2012

تاریخ دریافت:
۲۴ اسفند ۱۴۰۰

تاریخ پذیرش:
۲۷ اردیبهشت ۱۴۰۱

تاریخ انتشار:
۱۵ شهریور ۱۴۰۲

توسل به سوگند و نقش آفرینی آن بسیار بیشتر از سایر موارد می‌باشد. در این تحقیق، نقش سوگند قاطع در احراز رابطه سببیت و نظرات متعدد و متفاوت در این خصوص به روش توصیفی - تحلیلی بررسی شده است. طبق نتایج به دست آمده به نظر می‌رسد که اتیان سوگند از سوی خواننده یا متهم، موجب انتفای رابطه سببیت و برائت ذمه وی است و چنانچه در نهایت نتوان شخصی را مسؤول پرداخت خسارت دانست، باید حکم به پرداخت خسارت از بودجه عمومی داد.

کلیدواژه‌ها:

مسؤولیت مدنی، رابطه سببیت، سبب مجمل، سوگند قاطع، ادله اثبات.

برگرفته از رساله دکتری با عنوان «معیارهای احراز رابطه سببیت در مسؤولیت مدنی (مطالعه تطبیقی حقوق ایران، آمریکا و اسناد بین‌المللی)»، دانشگاه بوعلی سینا، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.

حامی مالی:

این مقاله هیچ حامی مالی ندارد.

مشارکت نویسندگان:

واحد خزائی: مفهوم‌سازی، روش‌شناسی، اعتبارسنجی، تحقیق و بررسی، منابع، نوشتن - پیش‌نویس اصلی، نوشتن - بررسی و ویرایش، مدیریت پروژه.

بیژن حاجی عزیزی: مفهوم‌سازی، روش‌شناسی، اعتبارسنجی، تحقیق و بررسی، منابع، نوشتن - بررسی و ویرایش، مدیریت پروژه.

فیض‌الله جعفری: روش‌شناسی، اعتبارسنجی، تحقیق و بررسی، منابع، نوشتن - بررسی و ویرایش.

تعارض منافع:

بنابر اظهار نویسندگان این مقاله تعارض منافع ندارد.

استناددهی:

خزائی، واحد، بیژن حاجی عزیزی و فیض‌الله جعفری. «جایگاه سوگند قاطع در احراز رابطه سببیت در سبب مجمل». مجله پژوهش‌های حقوقی ۲۲، ش. ۵۴ (۱۵ شهریور ۱۴۰۲): ۳۷۵-۴۰۰.

مقدمه

رابطه سببیت، مهم‌ترین رکن و در عین حال از لحاظ اثباتی، پیچیده‌ترین عنصر مسؤلیت مدنی و احراز آن، جهت تحمیل مسؤلیت بر یک یا چند عامل ضروری است؛ لذا تشخیص صحیح این رکن، می‌تواند منجر به تحقق عدالت ماهوی و آیینی گردد. هر چند تشخیص و احراز رابطه سببیت، وقتی که عامل زیان، منحصر به یک سبب است، می‌تواند به سادگی صورت پذیرد، لیکن آنگاه که ظاهر امر حکایت از دخالت چند عامل در وقوع خسارت دارد، تشخیص سبب یا اسباب واقعی از سایر عوامل و نیز میزان مسؤلیت هر یک از اسباب متعدد، امری مشکل و گاه ناممکن می‌نماید؛ به ویژه هنگامی که یقین داریم یک یا چند عامل از میان مجموعه عوامل متعدد و محصور، مسؤول بروز خسارت بوده و خسارت وارده، نمی‌تواند منتسب به همه آن عوامل باشد. فرض اخیر در لسان حقوق دانان و فقها به سبب مجمل شهرت دارد. در فرض سبب مجمل، چند مطلب محرز و مسلم به نظر می‌رسد:

اول: عامل یا عاملان واقعی ورود خسارت، یک یا چند سبب از بین اسباب محصور و مشخص هستند؛ یعنی شبهه محصوره وجود دارد.

دوم: همه آن اسباب محصور و مشخص، در ورود خسارت، مشارکت نداشته‌اند.

سوم: اماره‌ای مبنی بر اینکه عامل یا عاملین واقعی ورود خسارت یک یا چند سبب مشخص از بین آن اسباب محصور هستند، وجود ندارد.

چهارم: اماره‌ای مبنی بر اینکه یک یا چند سبب مشخص از بین آن اسباب محصور، عامل یا عاملین واقعی ورود خسارت نیستند، وجود ندارد.

به عبارت دیگر، در فرض سبب مجمل، نسبت به سبب یا اسباب ورود خسارت، علم اجمالی وجود دارد و با دو مسأله اساسی روبه‌رو هستیم:

مسأله اول: علم قطعی به وجود رابطه سببیت بین خسارت و فعل یک یا چند عامل از مجموعه عوامل متعدد و محصور وجود دارد.

مسأله دوم: تعیین قطعی یک یا چند عاملی که موجب تحقق خسارت شده‌اند، دشوار یا ناممکن است. عدم امکان تعیین قطعی عامل یا عوامل تحقق زیان، ممکن است مطلق یا نسبی باشد، بدین معنی که گاهی هیچ شخصی توانایی تعیین و معرفی عامل یا عوامل مذکور را ندارد و گاهی ممکن است شخص یا اشخاصی، توانایی معرفی عامل یا عوامل وقوع خسارت را داشته باشند ولی به عللی از معرفی وی خودداری نمایند؛ مانند آنکه در جریان بازی فوتبال، توپ به شیشه خانه‌ای اصابت کرده و موجب

شکسته شدن آن شود. در این فرض، بازیکنان، اطلاع دارند که چه کسی به توپ ضربه زده، ولی ممکن است از معرفی عامل زیان خودداری نموده و یا چند شخص خود را به عنوان عامل زیان معرفی نمایند. با توجه به آنچه گفته شد کاملاً مشخص است که احراز رابطه سببیت در فرض سبب مجمل و تعیین مسؤؤل جبران خسارت، امری سخت و همراه با پیچیدگی‌های ظریف است. برای تعیین مسؤؤل جبران خسارت در فرض سبب مجمل در فقه و حقوق ایران، راه‌حل‌های متفاوتی ارائه و پیشنهاد شده است که یکی از آنها سوگند قاطع می‌باشد؛ لذا در ادامه به روش توصیفی - تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای، ابتدا به صورت موجز، سوگند قاطع، ماهیت و آیین آن، معرفی و سپس با توجه به ادبیات حقوقی و نظرات گاه متشکته که در خصوص جایگاه سوگند قاطع در احراز رابطه سببیت در سبب مجمل وجود دارد، به صورت جداگانه و با تحلیل منابع علمی معتبر، به این سؤالات پاسخ خواهیم داد که اصولاً سوگند قاطع چه نقش و جایگاهی در احراز رابطه سببیت در فرض سبب مجمل دارد؟ آیا ادای سوگند از سوی متهم یا خواننده می‌تواند موجب برائت وی گردد؟ آیا امتناع از اتیان سوگند می‌تواند مثبت رابطه سببیت بین ممتنع با خسارت وارده باشد؟

۱ - سوگند قاطع، ماهیت و آیین آن

سوگند، یکی از ادله اثبات دعوا است که تعریف، اقسام، شرایط اداکننده، توان اثباتی، شرایط، احکام، آثار و آیین اتیان آن به صورت کلی در مواد ۱۳۲۵ تا ۱۳۳۵ قانون مدنی، مواد ۲۷۰ تا ۲۸۹ قانون آیین دادرسی مدنی، مواد ۲۰۱ تا ۲۱۰ قانون مجازات اسلامی مصوب سال ۱۳۹۲ و آیین‌نامه اتیان سوگند مطرح و در خصوص نقش آن در موارد خاص نیز، در مباحث مربوطه، قانون‌گذاری شده است. سوگند از نظر لغوی به معنای اقرار و اعترافی است که شخص از روی شرف و ناموس خود می‌کند و خدا یا بزرگی را شاهد می‌گیرد.^۱ سوگند با واژه‌های یمین، حلف و قسم، مترادف است.^۲ سوگند را در اصطلاح چنین گفته‌اند: «ذکر مقدسات دینی بر سخنی یا عقدی برای اثبات صحت سخن و یا استقرار و ثبات عقد که رسم از قدیم بود»،^۳ اعلام اراده‌ای که به موجب آن شخصی خدا را شاهد صداقت خود در اظهارات و التزامات

۱. علی اکبر دهخدا، لغت‌نامه، جلد نهم (تهران: مؤسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۷)، ۱۳۸۴۶.

۲. محمد فاضل موحدی لنگرانی، تفصیل الشریعة (الوقف و الصدقة و الوصیة و الأیمان و النور و العهد و الکفارات و الصید و الذباحت) (قم: مرکز فقه الأئمة الأطهار (علیهم السلام)، ۱۳۸۲)، ۲۱۳.

۳. محمدجعفر جعفری لنگرودی، مبسوط در ترمینولوژی حقوق، جلد سوم (تهران: کتابخانه گنج دانش، ۱۳۸۸)، ۲۲۱۴.

بیان شده می‌گیرد^۴ و نیز اخباری تشریفاتی که به موجب آن، شخص، خداوند متعال یا سایر مقدسات را بر صدق اظهار یا عهد خود گواه می‌گیرد.^۵ قانون مدنی، سوگند را تعریف نکرده؛ شاید بدین جهت که معنای آن از نظر عرف چنان روشن و برای همگان، آشنا بوده که نیازی به تعریف آن ندیده است، لکن ماده ۲۰۱ قانون مجازات اسلامی مصوب سال ۱۳۹۲ در مقام تعریف قانونی سوگند مقرر داشته «سوگند عبارت از گواه قرار دادن خداوند بر درستی گفتار اداکننده سوگند است»؛ لذا سوگند دارای چهار ویژگی اخبار، اخبار به حق، به نفع خود و به زیان دیگری و شاهد گرفتن خداوند متعال است.^۶ توسل به سوگند، صرفاً در امور موضوعی ممکن بوده و در مسائل حکمی نمی‌توان به سوگند متوسل شد، زیرا تشریح حکم در اختیار شارع و قانون‌گذار است و طرفین دعوی در این خصوص، اختیاری ندارند؛ بنابراین موضوع سوگند باید امری معین از امور موضوعی باشد تا بتواند منشأ و جهتی برای صدور حکم و فیصله دادن دعوی گردد.^۷ سوگند (قسم) به دو دسته کلی عهدی و اثباتی تقسیم و سوگند بتّی یا قاطع دعوی، یکی از اقسام سوگند اثباتی است.^۸

۴. مقداد بن عبدالله فاضل مقداد، ضد القواعد الفقهية على مذهب الإمامية (قم: کتابخانه عمومی حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی (ره)، ۱۳۶۱)، ۳۱۳.

۵. عبدالله شمس، آیین دادرسی مدنی، جلد سوم (تهران: انتشارات دراک، ۱۳۹۶)، ۲۵۸.

۶. عباس کریمی، ادله اثبات دعوا (تهران: نشر میزان، ۱۳۹۴)، ۱۰۰-۱۰۱.

۷. سید محسن صدرزاده افشار، ادله اثبات دعوی در حقوق ایران (تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۸۵)، ۱۴۰.

۸. برای مشاهده تعریف سوگند و اقسام آن می‌توان به منابع ذیل مراجعه نمود:

علی بن محمد علی طباطبایی کربلایی، ریاض المسائل، جلد سیزدهم (قم: مؤسسه آل البيت (علیهم السلام) لإحياء التراث، ۱۴۰۴)، ۱۶۷؛ محمد بن مکی شهید اول، الدروس الشرعية فی الفقه الامامية، جلد دوم (قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۷)، ۱۶۱؛ سعید بن هبة الله قطب راوندی، فقه القرآن فی شرح آیات الاحکام، جلد دوم (قم: کتابخانه عمومی حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی (ره)، ۱۴۰۵)، ۲۲۲؛ سیدحسین امامی، حقوق مدنی، جلد ششم (تهران: انتشارات ابوریحان، ۱۳۶۴)، ۲۲۷-۲۲۸؛ ناصر کاتوزیان، اثبات و دلیل اثبات، جلد دوم (تهران: بنیاد حقوقی میزان، ۱۳۸۸)، ۱۸۴-۱۹۵؛ عبدالرزاق احمد سنهوری، الوسيط فی شرح القانون المدني الجديد، جلد دوم (بیروت: مكتبة الحلبي الحقوقية، ۱۹۹۸)، ۵۱۴؛ محمد بن حسن طوسی، المبسوط فی الفقه الامامية، جلد هشتم (تهران: المكتبة المرتضوية لإحياء الآثار الجعفرية، ۱۳۸۷)، ۱۸۹؛ محمد حسن نجفی، جواهر الکلام فی شرح شرايع الاسلام، جلد چهلم (بیروت: دار إحياء التراث العربي، ۱۳۶۷)، ۲۶۸؛ زین‌الدین بن علی شهید ثانی، الروضة البهية فی شرح اللمعة الدمشقية، جلد دوم (قم: مكتبة الداوری، ۱۴۱۰)، ۹۸؛ جعفر بن حسن محقق حلّی، شرائع الإسلام فی مسائل الحلال والحرام، جلد دوم (قم: مؤسسه اسماعیلیان، ۱۴۰۸)، ۹۲.

۱-۱- تعریف و ماهیت سوگند قاطع

بَتّی در لغت به معنای قطعی است؛^۹ بنابراین سوگند بتّی یا قاطع، سوگندی است که موجب فصل خصومت و قطع دعوی می‌گردد و منظور از آن، سوگندی است که «تنها به موضوع معین بازمی‌گردد و هدف آن سقوط یا تأیید دعواست، به درخواست طرف دعوا انجام می‌شود و دادگاه در دعوت یا الزام به سوگند دخالتی ندارد»؛^{۱۰} لذا سوگند قاطع همانند اقرار، دلیل مستقلى می‌باشد.^{۱۱}

در خصوص ماهیت سوگند، نظرات مختلفی ارائه شده که در ادامه به اختصار بررسی می‌گردند؛ زیرا تحلیل و بررسی مفصل نظرات مذکور و نقد و ارزیابی آنها، خارج از موضوع اصلی این نوشتار است. برخی تقاضای سوگند و رد آن را به عقد صلح تشبیه نموده‌اند، زیرا یک نوع تبانی برای رفع تنازع موجود است.^{۱۲} این نظر هر چند علت قاطع بودن سوگند را توجیه می‌نماید، لکن حقیقت آن است که ماهیت سوگند قاطع، با صلح مطابقت ندارد؛ زیرا صلح مبنی بر تراضی آزادانه طرفین و از جمله عقود مسامحه‌ای و اغلب مبتنی بر گذشت و سازش طرفین است؛ در حالی که در سوگند قاطع، نخست مدعی علیه، تنها می‌تواند اتیان سوگند نموده، یا سوگند را به مدعی رد نماید و یا ناکل شناخته شده و سوگند به مدعی برگردد و در واقع سوگند و آثار آن بر وی تحمیل می‌گردد و دوم اینکه در سوگند، اثری از مصالحه و گذشت وجود ندارد، زیرا نتیجه سوگند قاطع، یا محکومیت مدعی علیه و یا بی‌حقی مدعی است.

بعضی دیگر، سوگند قاطع را در حکم صلح یا شبیه آن دانسته‌اند و مدعی شده‌اند با تقاضای سوگند، مدعی، اثبات ادعای خویش را بر مدعی علیه تحمیل نموده و اداره دلیل، تعدیل می‌گردد.^{۱۳} این نظریه نیز با انتقاد مواجه شده و در رد آن گفته‌اند این نظر، فقط ساختار حقوقی سوگند را توجیه کرده و نمی‌تواند علت الزام مدعی علیه به اتیان سوگند یا رد آن و یا ناکل محسوب شدنش را تبیین نماید.^{۱۴}

۹. دهخدا، پیشین، جلد سوم، ۴۳۶۶.

۱۰. کاتوزیان، پیشین، جلد دوم، ۱۸۵.

۱۱. امامی، پیشین، ۲۲۹.

۱۲. برخی علمای مغرب زمین در ... بر این نکته تأکید دارند که ... (نقل در احمد متین دفتری، آیین دادرسی مدنی و بازرگانی، چاپ پنجم. تهران: انتشارات مجد، ۱۳۹۴، ۸۹۶).

۱۳. آکس ویل در کتاب «مختصر حقوق مدنی» در سال ۱۹۷۳ بر این نکته تأکید دارد که ... (نقل در کاتوزیان، پیشین، ۱۸۹).

۱۴. کاتوزیان، پیشین، ۱۸۹.

برخی دیگر، سوگند قاطع را ابراء (انصراف) مشروط از حق مورد ادعا دانسته‌اند^{۱۵} و منظور از ابراء مشروط این است که مدعی، ذمه مدعی علیه را بری می‌نماید مشروط بر اینکه مدعی علیه مبادرت به ادای سوگند نماید؛ در صورتی که نخست ابراء، خاص حقوق دینی است و چنانچه موضوع سوگند از حقوق عینی باشد، باید از واژه‌ی اعراض مشروط استفاده شود. دوم اینکه این نظر، صرفاً می‌تواند فرضی را توجیه نماید که مدعی علیه، درخواست سوگند را پذیرفته و اتیان سوگند نماید و نمی‌تواند آثار قانونی مترتب بر رد سوگند یا نکول را توجیه نماید زیرا اثر ابراء مشروط، برائت ذمه به شرط تحقق شرط است و حال آنکه در نتیجه رد سوگند یا نکول، ممکن است ذمه مدعی علیه، مشغول گردد.

در نهایت برخی نویسندگان، سوگند را یاری گرفتن از وجدان و اعتقادات مذهبی جهت حمایت از حقوقی دانسته‌اند که ذی‌حق به هر علتی، توان اثبات آنها را ندارد و مبنای الزام منکر به ادای سوگند را اطمینان از اجرای عدالت و مرتبط با نظم حقوقی اعلام نموده‌اند،^{۱۶} زیرا سوگند، ایجاد ربطی خاص بین مقسم‌له و مقسم‌به است، به نحوی که لازمه کذب مقسم‌له، کذب مقسم‌به باشد.^{۱۷} در واقع از یک‌طرف، مدعی که از اثبات حق و ادعای خویش ناتوان گشته، با تقاضای سوگند، ندای درونی و اعتقادات مدعی علیه را جهت اثبات ادعای خویش به یاری می‌طلبد و از سوی دیگر، اداکننده سوگند، بین مقسم‌له و مقسم‌به، هماهنگی و نزدیکی ایجاد کند و اهمیت مقسم‌له را هم‌سطح مقسم‌به معرفی نماید و بدین جهت است که به امور مقدس سوگند یاد می‌شود.^{۱۸} به نظر می‌رسد این نظریه، تنها به بیان هدف سوگند که همان یاری جستن از وجدان، اعتقادات و امور معنوی برای اثبات دعوی است، پرداخته و ماهیت سوگند را روشن ننموده است.

در مقام جمع‌بندی این بحث می‌توان گفت با توجه به اینکه سوگند از جنس اخبار است، بنابراین نمی‌تواند ماهیت انشایی از قبیل صلح، در حکم صلح و ابراء مشروط داشته باشد؛ بلکه سوگند، روشی است برای احقاق عدالت و فصل خصومت که مدعی فاقد سایر ادله، می‌تواند به عنوان آخرین راهکار برای اثبات ادعای خود از آن بهره‌برد.

۱۵. صدرزاده افشار، پیشین.

۱۶. کاتوزیان، پیشین، ۱۸۹-۱۹۰.

۱۷. سیدمحمدحسین طباطبائی، المیزان فی تفسیر القرآن، جلد ششم (قم: مؤسسه اسماعیلیان، ۱۳۷۳)، ۲۰۸.

۱۸. ناصر مکارم شیرازی، سوگندهای پربار قرآن (قم: مدرسه امام علی بن ابیطالب (ع)، ۱۳۸۶)، ۴۹-۵۰.

۱-۲- آیین سوگند قاطع

سوگند یکی از ادله تشریفاتی است که قانون‌گذار، آیین خاصی را جهت استناد به سوگند و اتیان آن مقرر نموده که اهم آنها به شرح ذیل است. ادای سوگند قاطع، منوط به درخواست کتبی یا شفاهی مدعی (اعم از خواهان یا خوانده) و صدور قرار اتیان سوگند است (مواد ۲۷۰، ۲۷۲ و ۲۸۴ قانون آیین دادرسی مدنی و ماده ۴ آیین‌نامه ترتیب اتیان سوگند)؛ بنابراین دادگاه یا مدعی علیه نمی‌توانند درخواست سوگند را مطرح نمایند، هر چند که در عمل ممکن است گاهی مدعی علیه، پیشنهاد اتیان سوگند را مطرح نماید ولی صدور قرار اتیان سوگند منوط به تقاضای سوگند از سوی مدعی است. درخواست سوگند باید به نحوی باشد که محتوای درخواست و مقصود درخواست‌کننده و شخصی که باید ادای سوگند نماید، کاملاً معلوم و صریح باشد (مواد ۲۷۰ و ۲۸۵ قانون آیین دادرسی مدنی و ماده ۵ آیین‌نامه ترتیب اتیان سوگند). در صورت درخواست اتیان سوگند از سوی مدعی و مشروط به فراهم بودن سایر شرایط، دادگاه باید مبادرت به صدور قرار اتیان سوگند و مشخص نمودن موضوع سوگند، شخصی که باید ادای سوگند نماید و کیفیت تغلیظ - در صورت نیاز به تغلیظ - نماید (مواد ۲۷۰ و ۲۸۱ قانون آیین دادرسی مدنی، ماده ۱۳۲۸ مکرر قانون مدنی و ماده ۸ آیین‌نامه ترتیب اتیان سوگند) و در صورتی که شخصی که باید ادای سوگند نماید، در جلسه حاضر باشد، در همان جلسه او را سوگند دهد (ماده ۲۸۶ قانون آیین دادرسی مدنی و ماده ۹ آیین‌نامه ترتیب اتیان سوگند)، مگر آنکه وی برای قبول یا رد سوگند مهلت بخواهد که در این صورت، دادگاه می‌تواند برای یک‌بار و به اندازه‌ای که موجب تضرر مدعی نگردد، به وی مهلت بدهد (ماده ۲۸۷ قانون آیین دادرسی مدنی و ماده ۱۱ آیین‌نامه ترتیب اتیان سوگند) و چنانچه اداکننده سوگند در جلسه حاضر نباشد و یا جهت قبول یا رد سوگند، تقاضای مهلت نماید، وقت دادرسی جهت اتیان سوگند تعیین و احضاریه جهت حضور با قید نتیجه عدم حضور به طرفین ابلاغ می‌گردد. (ماده ۲۸۸ قانون آیین دادرسی مدنی و مواد ۹ تا ۱۱ آیین‌نامه ترتیب اتیان سوگند) نظر به اینکه موضوع ادعا و سوگند باید منتسب به شخص مدعی علیه باشد، وکیل یا ولی یا قیم نمی‌توانند از جانب موکل یا مولی علیه خود ادای سوگند نمایند. (مواد ۱۳۲۷ و ۱۳۳۰ قانون مدنی و تبصره ۲ ماده ۳۵ قانون آیین دادرسی مدنی). مدعی علیه باید مطابق با قرار دادگاه، با نام خداوند، با رعایت شرایط تغلیظ و در جلسه دادگاه رسیدگی‌کننده به دعوا سوگند یاد نماید، مگر آنکه به جهت وجود عذر موجه نتواند در دادگاه حاضر شود که در این صورت و حسب مورد، اتیان سوگند با حضور دادرس نزد شخصی که باید سوگند نماید و یا با اعطای نیابت قضایی و در حضور قاضی دیگری انجام می‌شود. اتیان سوگند باید در صورت مجلس

دادگاه درج و بر مبنای آن مبادرت به صدور رأی گردد (مواد ۲۸۱ و ۲۸۸ قانون آیین دادرسی مدنی و مواد ۱۶ و ۱۷ آیین‌نامه ترتیب اتیان سوگند) که احکام مستند به سوگند قاطع، قابل تجدیدنظرخواهی بوده ولی قابل فرجام‌خواهی نیستند. (ماده ۳۳۱ و بند ۳ ماده ۳۶۹ قانون آیین دادرسی مدنی)

۲- تبیین جایگاه سوگند قاطع در احراز رابطه سببیت در فرض سبب مجمل

یکی از راهکارهای ارائه شده برای تعیین مسوؤل جبران خسارت در فرض سبب مجمل، سوگند قاطع است. در ادامه، قلمرو و شرایط سوگند قاطع در حقوق مدنی و کیفری و در نهایت کارایی این سوگند در احراز رابطه سببیت در سبب مجمل بررسی می‌شود.

۲-۱- قلمرو و شرایط سوگند قاطع در حقوق مدنی

هر چند سوگند، یکی از ادله اثبات دعوی است، لکن اصولاً استناد به سوگند، مختص مواردی است که دلیل دیگری جهت اثبات دعوی وجود نداشته باشد زیرا در تقدم و تأخر ادله اثبات دعوی، سوگند، در مرتبه آخر قرار دارد. در همین راستا، ماده ۱۳۳۵ قانون مدنی مقرر داشته «توسل به قسم وقتی ممکن است که دعوی مدنی نزد حاکم به موجب اقرار یا شهادت یا علم قاضی بر مبنای اسناد و امارات ثابت نشده باشد، در این صورت مدعی می‌تواند حکم به دعوی خود را که مورد انکار مدعی علیه است منوط به قسم او نماید». نظر به اینکه، موضوع سوگند قاطع باید امری یقینی و جزئی باشد، این سوگند در سه مورد ادا می‌شود:

۱- جایی که یکی از طرفین بر انجام کاری توسط خود سوگند یاد می‌کند؛

۲- جایی که یکی از طرفین بر ترک فعلی از جانب خود سوگند یاد می‌کند؛

۳- جایی که یکی از طرفین بر انجام کاری توسط دیگری سوگند یاد می‌کند.^{۱۹}

ماده ۲۷۱ قانون آیین دادرسی مدنی می‌گوید «در کلیه دعاوی مالی که فاقد دلایل و مدارک معتبر باشد، سوگند شرعی می‌تواند مستند صدور حکم دادگاه قرار گیرد» و مواد ۲۱۲ و ۲۱۳ قانون مجازات اسلامی مصوب سال ۱۳۹۲ در مقام حل تعارض بین ادله اثبات، علم بین قاضی را بر سایر ادله مقدم دانسته و در ادامه مقرر نموده «در تعارض سایر ادله بایکدیگر، اقرار بر شهادت شرعی، قسامه و سوگند مقدم است. همچنین شهادت شرعی بر قسامه و سوگند تقدم دارد»؛ بنابراین زمانی می‌توان به سوگند

۱۹. شهید ثانی، پیشین، جلد سوم، ۹۷.

قاطع متوسل شد که مدعی، دلیل دیگری از قبیل شهادت یا سند، برای اثبات ادعای خویش نداشته باشد، مدعی علیه، منکر ادعای مدعی بوده، موضوع ادعا منتسب به اداکننده سوگند باشد، ادعای مدعی از اموری باشد که می‌توان برای اثبات آن به سوگند متوسل شد و اداکننده سوگند، واجد شرایط لازم برای اتیان سوگند باشد (مواد ۱۲۶۲، ۱۳۲۷، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۵ قانون مدنی، تبصره ۲ ماده ۳۵ و مواد ۱۹۷، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۵ و ۲۸۰ قانون آیین دادرسی مدنی و ماده ۷ آیین‌نامه ترتیب اتیان سوگند). کلیه دعاوی مالی و سایر حقوق الناس از قبیل نکاح، طلاق، رجوع در طلاق، نسب، وکالت و وصیت که فاقد دلایل و مدارک معتبر دیگر باشد، با سوگند قابل اثبات است (مواد ۲۷۱ قانون آیین دادرسی مدنی و ۱۳۲۵ قانون مدنی). هر گاه پس از وجود و حصول شرایط مذکور، «مدعی علیه بر نبود و یا عدم وقوع موضوع ادعای مدعی، سوگند یاد نماید، ادعا، ساقط می‌شود»،^{۲۰} لکن چنانچه، مدعی علیه از ادای سوگند امتناع نموده و سوگند را به مدعی واگذار کند، با ادای سوگند توسط مدعی، ادعای وی اثبات و در صورت نکول، ادعا، ساقط می‌گردد (مواد ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۵ و ۲۸۵ قانون آیین دادرسی مدنی و ۱۳۲۶، ۱۳۲۷ و ۱۳۲۸ قانون مدنی). سوگند قاطع، قاطع دعوا در خصوص موضوع خود می‌باشد (مواد ۱۳۳۱ و ۱۳۳۵ قانون مدنی و ماده ۲۷۱ قانون آیین دادرسی مدنی)؛ هر چند برخی معتقدند اقرار اداکننده سوگند به نفع طرف مقابل پیش از صدور حکم بدوی یا تجدیدنظر، می‌تواند موجب بی‌اعتباری سوگند گردد.^{۲۱}

۲-۲- قلمرو و شرایط سوگند قاطع در حقوق کیفری

سوگند، یکی از ادله اثبات در حقوق کیفری است.^{۲۲} در همین راستا، ماده ۱۶۰ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ نیز سوگند را یکی از ادله اثبات دعوی در امور کیفری دانسته است.^{۲۳} استناد به سوگند در دعاوی کیفری، تنها محدود به قصاص و دیات است و در حدود و تعزیرات نمی‌توان به سوگند استناد نمود،^{۲۴} «مگر در سرقت که نسبت به جنبه حق الناسی آن، سوگند ثابت است.» (ماده ۲۸۰ قانون آیین

۲۰. شمس، پیشین، ۲۶۵-۲۶۶.

۲۱. همان، ۲۷۲-۲۷۳.

۲۲. حسن بن یوسف حلی، تحریر الاحکام الشرعية علی مذهب الامامية، جلد پنجم (قم: مؤسسة الإمام الصادق علیه السلام، ۱۴۲۰)، ۴۶۸؛ یحیی بن احمد ابن سعید حلی، الجامع للشرائع (قم: مؤسسه سید الشهداء (ع)، ۱۴۰۵)، ۵۷۷؛ محمد بن علی ابن حمزه، الوسيلة الی نيل الفضيلة (قم: مکتبه آية الله العظمی المرعشی النجفی (ره)، ۱۴۰۸)، ۴۵۸.

۲۳. ادله اثبات جرم عبارت از اقرار، شهادت، قسامه و سوگند در موارد مقرر قانونی و علم قاضی است.

۲۴. محقق حلی، پیشین، جلد چهارم، ۸۲؛ سیدمحمدرضا گلپایگانی، مجمع المسائل، جلد سوم (قم: دارالقرآن الکریم، ۱۴۱۴)، ۲۰۶؛ ناصر مکارم شیرازی، استفتائات جدید، جلد سوم (قم: مدرسه امام علی بن ابیطالب (ع)، ۱۴۲۷)، ۱۳۴.

دادرسی مدنی). به موجب ماده ۲۰۸ قانون مجازات اسلامی مصوب سال ۱۳۹۲، حدود و تعزیرات با سوگند نفی یا اثبات نمی‌شود؛ لکن قصاص، دیه، ارش و ضرر و زیان ناشی از جرم، با سوگند اثبات می‌گردد. همچنین به موجب ماده ۲۰۹ قانون مجازات اسلامی مصوب سال ۱۳۹۲، در دعاوی مالی مانند دیه جنایات و همچنین دعاوی که مقصود از آن مال است مانند جنایت خطایی و شبه عمدی موجب دیه، شاکی خصوصی می‌تواند با معرفی یک شاهد مرد یا دو شاهد زن به ضمیمه یک سوگند، ادعای خود را فقط از جنبه مالی اثبات کند. مواد ۲۱۲ و ۲۱۳ قانون مجازات اسلامی مصوب سال ۱۳۹۲ در مقام حل تعارض بین ادله اثبات، علم بین قاضی را بر سایر ادله، اقرار را بر شهادت شرعی، قسامه و سوگند و شهادت شرعی را بر قسامه و سوگند مقدم دانسته است؛^{۲۵} بنابراین در دعاوی کیفری که استناد به سوگند، امکان دارد، در صورت فقدان علم بین قاضی، اقرار، بینه و شرایط لوث، با تقاضای مدعی مبنی بر اتیان سوگند توسط منکر، حسب مورد، قصاص و دیات، نفی یا اثبات می‌گردد^{۲۶} و یا اینکه شاکی با معرفی یک شاهد مرد یا دو شاهد زن، ادعای خویش را از جنبه مالی، با ضمیمه نمودن یک سوگند، اثبات می‌نماید.^{۲۷} لازم به ذکر است اگر کذب سوگند یا فقدان شرایط لازم در اداکننده آن اثبات شود، سوگند مؤثر در دعوی نخواهد بود (ماده ۲۱۰ قانون مجازات اسلامی مصوب سال ۱۳۹۲).

۲-۳- کارایی سوگند قاطع در احراز رابطه سببیت در سبب مجمل

همان‌طور که در مواد ۴۵۲ و ۴۵۴ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ آمده، از یک‌سو، دیه، واجد احکام و آثار مسوولیت مدنی یا ضمان و از سوی دیگر، ادله اثبات دیه، علاوه بر قسامه، همان ادله اثبات

۲۵. ماده ۲۱۲ قانون مجازات اسلامی: در صورتی که علم قاضی با ادله قانونی دیگر در تعارض باشد اگر علم، بین باقی بماند، آن ادله برای قاضی معتبر نیست و قاضی با ذکر مستندات علم خود و جهات رد ادله دیگر، رأی صادر می‌کند. چنانچه برای قاضی علم حاصل نشود، ادله قانونی معتبر است و بر اساس آنها رأی صادر می‌شود.
ماده ۲۱۳ قانون مجازات اسلامی: در تعارض سایر ادله با یکدیگر، اقرار بر شهادت شرعی، قسامه و سوگند مقدم است. همچنین شهادت شرعی بر قسامه و سوگند تقدم دارد.

۲۶. محمد بن شاه مرتضی فیض کاشانی، مفاتیح الشرائع، جلد دوم (تهران: مدرسه عالی شهید مطهری، ۱۳۹۵)، ۱۲۲؛ نجفی، پیشین، جلد چهارم و دوم، ۳۳۲؛ روح الله موسوی خمینی، تحریرالوسیله، جلد دوم (تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار الإمام الخمینی (قدس سره)، ۱۳۹۲)، ۵۲۸؛ طباطبایی کربلایی، پیشین، جلد شانزدهم، ۲۸۲؛ جواد تبریزی، تنقیح مبانی الاحکام، کتاب القصاص (قم: دار الصدیقه الشهیده (سلام الله علیها)، ۱۳۸۷)، ۲۰۲.

۲۷. محمد بن مکی شهید اول، اللمعة الدمشقیة (قم: دارالفکر، ۱۴۱۱)، ۹۶؛ عبدالعزیز بن تحریر ابن براج، المهدب، جلد دوم (قم: مؤسسه النشر الإسلامی، ۱۴۰۶)، ۵۵۸-۵۵۹؛ قطب راوندی، پیشین، جلد اول، ۴۲۸؛ محمد ابن ادریس حلی، السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی، جلد دوم (قم: مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۱۰)، ۱۱۵.

دیون و ضمان مالی است و ماده ۱۵ قانون آیین دادرسی کیفری نیز تصریح نموده که امکان مطالبه ضرر و زیان ناشی از جرم، از هر دو مرجع کیفری و حقوقی - با رعایت قواعد مربوطه - وجود دارد؛ لذا با در نظر گرفتن جمیع جهات، ممکن است در فروض ذیل، در هر یک از مراجع حقوقی یا کیفری، علیه اسباب مجمل، طرح دعوی گردد:

الف- جنایت عمدی موجب قتل؛

ب- جنایت شبه عمدی موجب قتل؛

ج- جنایت خطای محض موجب قتل؛

د- جنایت عمدی موجب خسارت جسمانی مادون قتل؛

ه - جنایت شبه عمدی موجب خسارت جسمانی مادون قتل؛

و- جنایت خطای محض موجب خسارت جسمانی مادون قتل؛

ز- جرم موجب ورود خسارات مالی؛

ح- اعمال فاقد وصف کیفری که موجب ورود خسارت مالی به دیگران شده است.

در هر یک از فروض «الف» تا «و» و نیز برخی از موارد در فرض «ز»، با طرح دعوای کیفری و احراز وجود شرایط سبب مجمل و استناد به سوگند مطابق با قواعد مربوطه، مرجع کیفری، حسب مورد حکم به پرداخت دیه یا خسارت و یا برائت خواهد داد؛ ضمن آنکه مطالبه خسارت از طریق تقدیم دادخواست به مرجع حقوقی نیز امکان پذیر است.

در فرض «ز»، اصولاً علاوه بر طرح دعوای کیفری، تقدیم دادخواست به مرجع کیفری با رعایت تشریفات آیین دادرسی مدنی نیز جهت مطالبه خسارت، ضروری است،^{۲۸} لکن موارد ذیل از شمول اصل مذکور خارج گردیده و صدور حکم به رد مال نیازی به تقدیم دادخواست به مرجع کیفری ندارد:

اول: رد مال تحصیل شده از جرم (ماده ۱۴۸ قانون آیین دادرسی کیفری)؛

دوم: رد مال تحصیل شده در اثر جرم کلاهبرداری مشروط به آنکه متهم به مجازات محکوم گردد (ماده یک قانون تشدید مجازات مرتکبین ارتشاء و اختلاس و کلاهبرداری مصوب سال ۱۳۶۷)؛

سوم: رد مال تحصیل شده در اثر جرم سرقت (ماده ۶۶۷ قانون مجازات اسلامی مصوب سال ۱۳۷۵).

در کلیه موارد مشمول فرض «ز»، مطالبه خسارت از طریق تقدیم دادخواست به مرجع حقوقی نیز

۲۸. ماده ۱۵ قانون آیین دادرسی کیفری

امکان‌پذیر است.

در فرض «ح»، مطالبه خسارت صرفاً از طریق تقدیم دادخواست به مرجع حقوقی امکان‌پذیر است. بنابراین در بسیاری از موارد ورود خسارت به زیان‌دیده اعم از اینکه خسارت مذکور، ناشی از جنایت یا غیر آن باشد، مطالبه خسارت، از طریق هر دو مرجع کیفری و حقوقی، امکان‌پذیر است.

اکنون باید دید در صورتی که خسارت وارده ناشی از اسباب مجمل باشد و منشأ علم اجمالی، اقرار اطراف علم اجمالی نبوده و شرایط لوث نیز وجود نداشته باشد، کارایی سوگند قاطع در اثبات دعوی در هر یک از مراجع حقوقی و کیفری چیست و چه نقشی در احراز رابطه سببیت دارد؟

به موجب ماده ۱۹۷ قانون آیین دادرسی مدنی، اصل بر براءت خوانده بوده و خواهان باید، ادعای خود را اثبات نماید و الا با سوگند خوانده، حکم به براءت وی صادر می‌گردد. منشأ ماده مذکور، قاعده «البینه علی المدعی و الیمین علی من انکر» است؛ به عبارت دیگر، چنانچه خواهان، دلیلی برای اثبات ادعای خویش نداشته باشد و خوانده، منکر ادعای خواهان باشد، خواهان می‌تواند تقاضای اتیان سوگند توسط خوانده را بنماید. در این صورت، یکی از حالات ذیل ممکن است رخ دهد:

الف- خوانده، سوگند بر بی‌حقی خواهان ادا نماید و براءت ذمه خوانده، اثبات شود؛

ب- خوانده، از ادای سوگند امتناع نموده و سوگند را به خواهان رد نماید که در این حالت با ادای سوگند توسط خواهان، خوانده، محکوم و با استنکاف خواهان از ادای سوگند، حکم به براءت ذمه خوانده خواهد شد؛

ج- خوانده، از ادای سوگند و رد آن به خواهان امتناع نماید که در این صورت، ناگل شناخته و دادگاه سوگند را به خواهان رد و به مانند حالت قبل رفتار می‌شود.

بنابراین سوگند خوانده، موجب براءت ذمه وی، جمع بین امتناع خوانده و سوگند خواهان، موجب اشتغال ذمه خوانده و اجتماع امتناع خوانده و خواهان نیز موجب براءت ذمه خوانده می‌گردد.

به موجب مواد ۴۷۷ تا ۴۸۴ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲، هر گاه یقین به ارتکاب جنایت توسط برخی از اطراف علم اجمالی وجود داشته باشد و از یک طرف، منشأ حصول علم اجمالی، اقرار اطراف علم اجمالی نباشد و از سوی دیگر، لوث بر برخی از اطراف علم اجمالی هم موجود نباشد، حسب مورد اولیای دم یا مجنی‌علیه می‌تواند از متهمان، مطالبه سوگند نماید. در این صورت، فروض ذیل محتمل است:

الف- همه اطراف علم اجمالی، سوگند بر عدم ارتکاب جنایت ادا نمایند:

در این فرض، اگر جنایت ارتكابی، موجب قتل مجنی‌علیه شده باشد، دیه مجنی‌علیه از بیت‌المال پرداخت و اگر جنایت موجب ایراد صدمات بدنی غیر از قتل شده باشد، دیه به نسبت مساوی بین اطراف علم اجمالی، تقسیم می‌گردد؛

ب- همه اطراف علم اجمالی، از اتیان سوگند استنکاف ورزند:

در این فرض، دیه به نسبت مساوی بین اطراف علم اجمالی، تقسیم می‌گردد و تفاوتی نیست که جنایت، موجب قتل مجنی‌علیه یا ورود خسارت بدنی مادون قتل بر وی شده باشد؛
ج- برخی از اطراف علم اجمالی، سوگند بر عدم ارتكاب جنایت ادا نموده و سایرین از ادای سوگند، امتناع نمایند:

در این حالت نیز به مانند فرض قبلی، دیه به نسبت مساوی بین ممتنعان تقسیم می‌گردد و تفاوتی نیست که جنایت، موجب قتل مجنی‌علیه یا ورود خسارت بدنی مادون قتل بر وی شده باشد.

لازم به ذکر است که در تمامی فروض مذکور، قصاص، ساقط و نوع سوگند، سوگند قاطع است. بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که اتیان سوگند توسط همه اطراف علم اجمالی در جنایت موجب قتل، موجب برائت ذمه همه و در جنایت موجب مادون قتل، موجب اشتغال ذمه همه، امتناع از اتیان سوگند توسط همه اطراف علم اجمالی در کلیه جنایات اعم از موجب قتل و موجب مادون قتل، موجب اشتغال ذمه همه و اجتماع اتیان سوگند برخی از اطراف علم اجمالی و امتناع برخی دیگر در جنایت موجب قتل و مادون قتل، موجب برائت ذمه اداکنندگان سوگند و اشتغال ذمه ممتنعان می‌شود.

آنچه در نگاه اول به نظر می‌رسد این است که در خصوص کارایی و نقش سوگند قاطع در احراز رابطه سببیت بین مقررات قانون آیین دادرسی مدنی و قانون مجازات اسلامی اختلاف و تفاوت وجود دارد؛ لکن می‌توان بین مقررات مذکور، جمع نمود و با عنایت به قاعده «الجمع مهما امکن اولی من الطرح» گفت مقررات مربوطه در قانون آیین دادرسی مدنی، ناظر به مورد غالب می‌باشد که بحث علم اجمالی وجود ندارد زیرا:

۱- حکم به برائت همه اطراف علم اجمالی و بلاجبران باقی ماندن خسارت وارده به زیان دیده به استناد اتیان سوگند، صحیح نمی‌باشد، چون با وجود علم اجمالی، به ورود خسارت توسط یکی از اطراف علم اجمالی، یقین داریم و باوجود این علم و عدم انتفای آن، نوبت به اجرای اصل برائت که از اصول عملیه است، نمی‌رسد و به همین جهت است که قانون مجازات اسلامی در صورت وجود علم اجمالی، به متهمان، اجازه رد سوگند به شاکی را نداده است.

۲- ماده ۴۵۴ قانون مجازات اسلامی مصوب سال ۱۳۹۲ تصریح نموده که «ادله اثبات دیه، علاوه بر قسامه، همان ادله اثبات دیون و ضمان مالی است» و این همانندی به صورت دوطرفه است؛ بدین معنا که مقررات مربوط به ادله اثبات دیه که در قانون مجازات اسلامی آمده، در مورد سایر دیون و ضمان‌های مالی نیز جاری است و نیز مقررات مربوط به ادله اثبات سایر دیون و ضمان‌های مالی نیز در مورد دیات حاکم می‌باشد.

۳- قانون آیین دادرسی مدنی در خصوص فرض سبب مجمل، ساکت و در مقابل قانون مجازات اسلامی، وضع مقرر شده است.

بنابراین چنانچه خسارت وارده ناشی از اسباب مجمل باشد، منشأ علم اجمالی، اقرار اطراف علم اجمالی نبوده و شرایط لوث نیز وجود نداشته باشد، خواهان در دعوی حقوقی و یا مدعی خصوصی در دعوی کیفری می‌تواند از اطراف علم اجمالی مطالبه سوگند نماید که در این صورت یکی از حالات ذیل متصور می‌باشد:

الف- همه اطراف علم اجمالی مبادرت به ادای سوگند نمایند که در این صورت با عنایت به وجود علم اجمالی، ادای سوگند نمی‌تواند موجب انتقای علم اجمالی و برائت ذمه آنان شود مگر در قتل که موجب برائت ذمه همگی و پرداخت دیه از بیت‌المال می‌گردد؛

ب- همه اطراف علم اجمالی از ادای سوگند امتناع نمایند که در این صورت با عنایت به وجود علم اجمالی، حق رد سوگند به خواهان را ندارند و امتناع ایشان، موجب اشتغال ذمه آنان است؛

ج- برخی از اطراف علم اجمالی، ادای سوگند و برخی امتناع نمایند که در این صورت، علم اجمالی منحل و نسبت به اداکنندگان، منتفی می‌شود؛ لذا ذمه ممتنعان مشغول و اداکنندگان سوگند، مسؤولیتی ندارند.

حاصل مباحث فوق چنین است که در فرض سبب مجمل، رابطه سببیت بین اطراف علم اجمالی با ورود خسارت، مفروض است و صرف ادای سوگند یا امتناع از آن، اثری بر فرض مذکور ندارد زیرا نمی‌تواند موجب انحلال یا انتقای علم اجمالی شود؛ بلکه جمع بین ادای سوگند توسط برخی و امتناع برخی دیگر، علم اجمالی را منحل و آن را نسبت به اداکنندگان سوگند، زائل و فرض سببیت را به نفع آنان، تغییر داده و منتفی می‌سازد. در خصوص فرضی که همه اطراف علم اجمالی مبادرت به ادای سوگند می‌نمایند و تفاوت موجود بین حکم مقرر در قانون برای قتل و غیر قتل نیز باید گفت با توجه به

سیر تصویب موضوع در مجلس و شورای نگهبان،^{۲۹} تفاوت مذکور به جهت اصرار شورای نگهبان برای تطبیق قانون با فتوای رهبر معظم انقلاب اسلامی^{۳۰} است کما اینکه شورای نگهبان در ایراد خود بر این ماده گفته است: «شمول اطلاق پرداخت دیه از بیت‌المال به غیر قتل، خلاف فتوای مقام معظم رهبری مد ظله العالی است. باید این ماده اصلاح شود.»^{۳۱} متن سؤال از محضر رهبر معظم انقلاب و پاسخ ایشان در این خصوص چنین است:

«سؤال: در موارد علم اجمالی هر گاه جانی مردد بین دو یا چند نفر معین بوده و امکان اثبات جنایت از طریق قسامه وجود نداشته باشد آیا دیه به طور مساوی از اطراف علم اجمالی گرفته می‌شود و یا از بیت‌المال و یا با قرعه مسؤول پرداخت دیه مشخص می‌شود؟

جواب: احتیاط آن است که از بیت‌المال داده شود، مگر در صورتی که منشأ علم اجمالی، اقرار دو نفر به قتل علی نحو الاستقلال باشد که در این صورت بعید نیست تخییر ولی در گرفتن دیه کامله از هر کدام از دو نفر.»^{۳۲}

در این خصوص می‌توان گفت با عنایت به اینکه:

نخست رهبر معظم انقلاب در این خصوص فتوا نداده‌اند بلکه پاسخ ایشان حاکی از احتیاط واجب می‌باشد و در مواردی که مجتهد، احتیاط واجب بدهد، می‌توان به آن احتیاط عمل یا به مجتهد دیگری رجوع نمود؛

دوم اینکه الزامی جهت تبعیت قانون از فتوای رهبر معظم انقلاب وجود ندارد؛ سوم اینکه برخی از فقها به صراحت گفته‌اند که در فرض سبب مجمل، پرداخت دیه مقتول، به تساوی بر عهده اطراف علم اجمالی است،^{۳۳} برخی توزیع دیه را اظهر دانسته^{۳۴} و برخی دیگر، پرداخت خسارت از بیت‌المال را مختص به مواردی دانسته‌اند که جبران خسارت از هیچ طریق دیگری امکان‌پذیر

۲۹. محمدهادی توکل‌پور، مصطفی مسعودیان و کاظم کوهی اصفهانی، مبانی نظرات شورای نگهبان (تهران: پژوهشکده شورای نگهبان، ۱۳۹۷)، ۲۸۲-۲۸۳، ۴۵۵، ۵۳۳، ۶۶۳-۶۶۵، ۶۸۲ و ۷۲۵-۷۳۶.

۳۰. سیدعلی حسینی خامنه‌ای، ره توشه قضایی (قم: نشر قضا، ۱۳۹۰)، ۱۱۲.

۳۱. عباس زراعت، شرح مبسوط قانون مجازات اسلامی. بحث دیات. جلد اول (تهران: جادودانه، ۱۳۹۶)، ۳۰۷.

۳۲. حسینی خامنه‌ای، پیشین، ۱۱۲.

۳۳. مکارم شیرازی، استفتانات جدید، جلد اول، ۴۱۱؛ گلپایگانی، پیشین، ۲۱۷.

۳۴. نجفی، پیشین، ۹۱.

نباشد^{۳۵} و در ما نحن فیه، جبران خسارت از سوی اطراف علم اجمالی امکان‌پذیر است کما اینکه در جنایات موجب مادون قتل، چنین مقرر شده است؛
چهارم اینکه حتی‌المقدور بهتر است مبانی یکسان در قانون‌گذاری رعایت گردد؛
لذا به نظر می‌رسد شایسته بود که قانون‌گذار، تفصیل بین جنایات موجب قتل و مادون قتل در ماده ۴۷۷ قانون مجازات اسلامی مصوب سال ۱۳۹۲ را منظور ننموده و از مبانی یکسان در قانون‌گذاری پیروی می‌کرد.

۳- نقد و ارزیابی

تحمیل خسارت بر همه‌ی اطراف علم اجمالی در حالتی که همگی مبادرت به ادای سوگند نموده یا از اتیان سوگند خودداری نموده‌اند، خود به معنای عمل برخلاف علم اجمالی است، زیرا در فرض سبب مجمل، یقین داریم که همه‌ی اطراف علم اجمالی، عامل ورود خسارت نبوده‌اند. این ایراد به‌ویژه در فرض ادای سوگند از سوی همه‌ی اطراف علم اجمالی، بیشتر نمایان می‌شود زیرا امتناع از ادای سوگند را می‌توان اقدام ممتنعان علیه خویش محسوب نمود، چون از نتیجه‌ی امتناع خویش آگاه و به آن واقف هستند؛ هر چند ممکن است ممتنعان، خود از حقیقت آگاه نبوده و بر بی‌گناهی خویش یقین نداشته باشند و عدم اتیان سوگند، ناشی از یقین نداشتن به برائت خویش باشد؛ لکن در حالتی که همه‌ی اطراف علم اجمالی مبادرت به ادای سوگند نموده‌اند، عاملانی که در ورود خسارت، نقشی نداشته‌اند و به هر جهت در زمره‌ی اطراف علم اجمالی قرار گرفته‌اند، جهت تبرئه و رهایی خویش از پرداخت خسارت، تلاش نموده و سوگند بر بی‌گناهی خویش را به عنوان تنها اقدام ممکن، به جا آورده‌اند؛ ولی اثری بر سوگند آنان بار نمی‌شود. ظاهراً در این حالت، گریزی از عمل برخلاف علم اجمالی وجود ندارد؛ زیرا یا باید همه‌ی اطراف علم اجمالی را مسؤول پرداخت خسارت دانست و یا همه را از مسؤولیت مبری و در این صورت، نیز یا خسارت وارده بر زیان‌دیده بلاجبران باقی بماند و یا آن را بر بیت‌المال تحمیل نمود که در همه‌ی حالات مذکور، برخلاف علم اجمالی عمل نموده‌ایم. در توجیه تحمیل خسارت بر همه‌ی اطراف علم اجمالی می‌توان، ارتکاب برخی افعال و قرار گرفتن در زمره‌ی اطراف علم اجمالی را نوعی تقصیر و موجب برقراری فرض سببیت بر علیه آنان دانست؛ فرضی که شخص به تنهایی، توان منتفی نمودن آن را ندارد و به جهت انتقای آن، علاوه بر اتیان سوگند، باید چشم به امتناع حداقل یکی دیگر از اطراف علم اجمالی از ادای سوگند بدوزد که

۳۵. سید محمد حسینی شیرازی، الفقه (قم: دار العلم، ۱۴۰۷)، ۲۷.

دور از انصاف به نظر می‌رسد. در مجموع می‌توان گفت نظر به اینکه در فرض اتیان سوگند از سوی همه اطراف علم اجمالی، یقین داریم که:

نخست برخی از اطراف علم اجمالی، نقشی در ورود خسارت نداشته‌اند؛
دوم اینکه سوگند دروغ و یا حداقل بدون وجود یقین بر بی‌گناهی، توسط برخی از اطراف علم اجمالی
ادا گردیده است؛

سوم اینکه جامعه نسبت به تربیت و پرورش اعضای خویش مسؤول و در آن نقش دارد؛
بهترین راه حل این است که ادای سوگند را منتفی کننده فرض سببیت محسوب نموده و چنانچه همه اطراف علم اجمالی مبادرت به ادای سوگند نمودند، حکم به پرداخت خسارت از بودجه عمومی داد.
این موضوع هر چند ممکن است موجب سوءاستفاده و تبانی بین اطراف علم اجمالی جهت جلوگیری از افزایش عامل واقعی ورود خسارت و یا کاهش انگیزه آنان در تلاش برای افزایش عامل مذکور و یا حتی تبانی برای ارتکاب برخی جرایم گردد، لکن نسبت به سایر موارد، تالی فاسدهای کمتری دارد به‌ویژه که نخست یقین داریم بر هیچ بی‌گناهی ظلم نشده، دوم اینکه از تحمیل فشارهای مالی، روحی و روانی بر اطراف علم اجمالی که یقین به مسؤول بودن آنها نداریم و نیز خانواده‌های آنان و بروز مشکلات متعدد اقتصادی و روانی برای آنان خودداری نموده و سوم اینکه خسارت زیان‌دیده نیز بلاجبران باقی نمانده و جامعه نیز توان بی‌توجهی و کوتاهی در تربیت اعضای خویش و مراقبت از آنان را پرداخته است. جهت اطمینان از عدم تحمیل خسارت بر بی‌گناهان و اجرای عدالت، می‌توان مقرر نمود ممتنعانی که علت امتناع خویش از ادای سوگند را عدم یقین بر براءت خویش عنوان می‌نمایند، ملزم به ادای سوگند مبنی بر عدم یقین بر بی‌گناهی خویش و نیز عدم یقین بر ورود خسارت از سوی خود هستند، مشروط بر آنکه امکان عرفی پذیرش ادعای آنان مبنی بر عدم یقین بر براءت و مسؤول بودن آنان وجود داشته باشد و در صورت اتیان سوگندهای مذکور، آنان را نیز از خسارت میری دانست و در صورتی که مسؤولی برای پرداخت خسارت باقی نمانده باشد، حکم به پرداخت خسارت از بودجه عمومی داد. در پاسخ به این ایراد که پرداخت خسارت از بیت‌المال منحصر به موارد منصوص و تصریح شده است، می‌توان گفت منظور از بودجه عمومی، بیت‌المال به معنای خاص و مذکور در منابع شرعی نیست؛ کما اینکه در موارد متعدد دیگری^{۳۶} نیز حکم به پرداخت خسارت از بودجه عمومی مقرر گردیده است.

۳۶. مانند مواردی که حکم به پرداخت خسارت از صندوق تأمین خسارت‌های بدنی شده است.

نتیجه‌گیری

هر گاه عامل یا عاملان ورود خسارت، یک یا چند عامل از میان مجموعه عواملی محصور بوده و دلیلی جهت تعیین دقیق عامل یا عاملین واقعی ورود خسارت در دست نباشد، با فرض سبب مجمل روبه‌رو هستیم. راه‌حل‌های گوناگونی جهت تعیین مسؤؤل جبران خسارت در فرض سبب مجمل در فقه و حقوق ایران ارائه شده که یکی از آنها، سوگند قاطع است. استناد به سوگند تنها در دیات و ضمان‌های مالی امکان‌پذیر بوده و در فرض سبب مجمل، مشروط بر آن است که منشأ علم اجمالی، اقرار اطراف علم اجمالی نباشد. در فرض سبب مجملی که منشأ علم اجمالی، اقرار اطراف آن نباشد، رابطه سببیت بین اطراف علم اجمالی و ورود خسارت، مفروض می‌باشد و صرفاً اجتماع بین اتیان سوگند توسط برخی از اطراف علم اجمالی و امتناع برخی دیگر، این فرض را به نفع اداکنندگان سوگند، تغییر داده و موجب برائت ذمه آنان می‌گردد و از این حیث تفاوتی بین دیات و سایر ضمان‌های مالی نمی‌باشد؛ به عبارت دیگر، کارایی سوگند قاطع در احراز رابطه سببیت منوط به توانایی آن در انتقای علم اجمالی و اثر آن، انتقای فرض سببیت نسبت به اداکنندگان سوگند بوده و شرط انتقای علم اجمالی در اثر سوگند، اختلاف بین اطراف علم اجمالی در ادای سوگند یا امتناع از آن می‌باشد. قانون‌گذار به جهت تلاش برای تطبیق قانون با فتوای مقام معظم رهبری، در فرضی که در جنایت موجب قتل، همه اطراف علم اجمالی بر بی‌گناهی خویش ادای سوگند نمایند، همه را بری‌الذمه دانسته و حکم به پرداخت دیه از بیت‌المال نموده است که این تفصیل، قابل تأمل و نقد می‌باشد. تحمیل خسارت بر اداکنندگان سوگند و بر ممتنعانی که علت امتناع آنان، عدم یقین بر برائت یا مسؤؤل بودن خویش است و حاضر به اتیان سوگند مبنی بر عدم یقین بر بی‌گناهی و نیز مسؤؤل بودن خود هستند و امکان عرفی پذیرش ادعای آنان مبنی بر عدم یقین بر برائت و مسؤؤل بودن آنان وجود دارد، برخلاف انصاف به نظر می‌رسد. در چنین مواردی بهتر است چنانچه مسؤؤلی برای پرداخت خسارت باقی نمانده باشد، خسارت را بر بودجه عمومی تحمیل نمود تا یقین داشته باشیم بر هیچ بی‌گناهی ظلم نشده است؛ کما اینکه در موارد متعدد دیگری نیز بودجه عمومی، مسؤؤل پرداخت خسارت قرار داده شده است.

واقعیت آن است که در تمام راه‌حل‌های ارائه شده برای تعیین مسؤؤل جبران خسارت در سبب مجمل، به نوعی با علم اجمالی مخالفت می‌گردد؛^{۳۷} بنابراین باید به دنبال پیدا نمودن راه‌حلی بود که از

۳۷. مگر در حالتی که صرفاً یکی از اطراف علم اجمالی به عنوان مسؤؤل جبران خسارت تعیین گردد که ممکن است برخلاف علم اجمالی عمل نکرده باشیم مثلاً در فرض اجرای راه‌حل قرعه و یا در جایی که صرفاً یکی از اطراف علم اجمالی از ادای

یک طرف، بیشترین احتمال موفقیت در تعیین عامل واقعی حادثه را داشته باشد و از سوی دیگر، کمترین آسیب‌های اجتماعی، خانوادگی و ... را به دنبال داشته باشد و این امر نیازمند هم‌افزایی فکری و عملی متخصصان علوم مختلفی از جمله حقوق، جرم‌شناسی، جامعه‌شناسی، روانشناسی و ... می‌باشد.

فهرست منابع

(الف) منابع فارسی

- امامی، سیدحسن. حقوق مدنی. تهران: انتشارات ابوریحان، ۱۳۶۴.
- توکل‌پور، محمدهادی، مصطفی مسعودیان و کاظم کوهی‌اصفهانی. مبانی نظرات شورای نگهبان در خصوص قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ برگرفته از مشروح مذاکرات شورای نگهبان. تهران: پژوهشکده شورای نگهبان، ۱۳۹۷.
- جعفری لنگرودی، محمدجعفر. مبسوط در ترمینولوژی حقوق. تهران: کتابخانه گنج دانش، ۱۳۸۸.
- حسینی خامنه‌ای، سیدعلی. ره‌توشه قضایی. قم: نشر قضا، ۱۳۹۰.
- دهخدا، علی‌اکبر. لغت‌نامه. تهران: مؤسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۷.
- زراعت، عباس. شرح مبسوط قانون مجازات اسلامی. مبحث دیات. تهران: جادودانه، ۱۳۹۶.
- شمس، عبدالله. آیین دادرسی مدنی. دوره پیشرفته. چاپ سی‌ام. تهران: انتشارات دراک، ۱۳۹۶.
- صدرزاده افشار، سیدمحسن. ادله اثبات دعوی در حقوق ایران. تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۸۵.
- کاتوزیان، ناصر. اثبات و دلیل اثبات. چاپ پنجم. تهران: بنیاد حقوقی میزان، ۱۳۸۸.
- کریمی، عباس. ادله اثبات دعوا. تهران: نشر میزان، ۱۳۹۴.
- متین‌دفتری، احمد. آیین دادرسی مدنی و بازرگانی. چاپ پنجم. تهران: انتشارات مجد، ۱۳۹۴.
- مکارم شیرازی، ناصر. استفتائات جدید. قم: مدرسه امام علی بن ابیطالب (ع)، ۱۴۲۷.
- مکارم شیرازی، ناصر. سوگندهای پر بار قرآن. قم: مدرسه امام علی بن ابیطالب (ع)، ۱۳۸۶.
- (ب) منابع عربی
- ابن ادریس حلی، محمد. السرائر الحاوی للتحریر الفتاوی. چاپ دوم. قم: مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۱۰.
- ابن براج، عبدالعزیز بن نحیر. المذهب. قم: مؤسسه النشر الإسلامی، ۱۴۰۶.
- ابن حمزه، محمد بن علی. الوسيلة الی نیل الفضيلة. به تحقیق محمد حسون. قم: مکتبه آية الله العظمی المرعشی النجفی (ره)، ۱۴۰۸.
- ابن سعید حلی، یحیی بن احمد. الجامع للشرائع. قم: مؤسسه سید الشهداء (ع)، ۱۴۰۵.
- تبریزی، جواد. تنقیح مبانی الاحکام، کتاب القصاص. چاپ دوم. قم: دار الصدیقة الشهيدة (سلام الله علیها)، ۱۳۸۷.
- حسینی شیرازی، سید محمد. الفقه. چاپ هفتم. قم: دار العلم، ۱۴۰۷.
- حلی، حسن بن یوسف. تحریر الاحکام الشرعية علی مذهب الامامية. قم: مؤسسه الإمام الصادق علیه السلام، ۱۴۲۰.
- سنهوری، عبدالرزاق احمد. الوسيط فی شرح القانون المدنی الجدید. بیروت: مکتبه الحلبي الحقوقية، ۱۹۹۸.
- شهید اول، محمد بن مکی. الدروس الشرعية فی الفقه الامامية. چاپ دوم. قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۷.
- شهید اول، محمد بن مکی. اللمعة الدمشقية. قم: دارالفکر، ۱۴۱۱.
- شهید ثانی، زین‌الدین بن علی. الروضة البهية فی شرح اللمعة الدمشقية. قم: مکتبه الداوری، ۱۴۱۰.
- طباطبائی، سیدمحمدحسین. المیزان فی تفسیر القرآن. قم: مؤسسه اسماعیلیان، ۱۳۷۳.
- طباطبائی کربلایی، علی بن محمد علی. ریاض المسائل. قم: مؤسسه آل البيت (علیهم السلام) لإحياء التراث، ۱۴۰۴.
- طوسی، محمد بن حسن. المبسوط فی الفقه الامامية. چاپ سوم. تهران: مکتبه المرتضوية لاحیاء الآثار

- الجعفریة، ۱۳۸۷.
- فاضل مقداد، مقداد بن عبدالله. نضد القواعد الفقہیة علی مذهب الإمامیة. قم: کتابخانہ عمومی حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی (ره)، ۱۳۶۱.
- فاضل موحدی لنکرانی، محمد. تفصیل الشریعة (الوقف و الصدقة و الوصیة و الأیمان و النذور و العهد و الکفارات و الصید و الذباجة). قم: مرکز فقه الأئمة الأطهار (علیهم السلام)، ۱۳۸۲.
- فیض کاشانی، محمد بن شاه مرتضی. مفاتیح الشرائع. تهران: مدرسه عالی شهید مطهری، ۱۳۹۵.
- قطب راوندی، سعید بن هبة الله. فقه القرآن فی شرح آیات الاحکام. قم: کتابخانہ عمومی حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی (ره)، ۱۴۰۵.
- گلیایگانی، سیدمحمدرضا. مجمع المسائل، چاپ چهارم. قم: دارالقرآن الکریم، ۱۴۱۴.
- محقق حلّی، جعفر بن حسن. شرائع الإسلام فی مسائل الحلال و الحرام. قم: مؤسسه اسماعیلیان، ۱۴۰۸.
- موسوی خمینی، روح الله. تحریر الوسیله. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار الإمام الخمینی (قدس سره)، ۱۳۹۲.
- نجفی، محمدحسن. جواهر الکلام فی شرح شرایع الاسلام. چاپ هفتم. بیروت: دار إحياء التراث العربی، ۱۳۶۷.